

Pléh Csaba

Alternatív emberképek a mai pszichológiában*

Kérdésfeltevésnek már a címe is állásfoglalást tartalmaz, hiszen egyszerre sugallja azt, hogy a pszichológiának van emberképe, illetve hogy többféle lehetséges emberképe van. Sokszor takarta el a pszichológia, hogy lennének emberképei, mind annak érdekében, hogy a természettudományokhoz hasonlóan távolodjon az alternatívákat képviselő világnézeti tudományoktól, a filozófiától, mind pedig annak érdekében, hogy esetleges politikai, „ideológiai” következményeit leplezze (gondoljunk csak a hatvanas évek magyar pszichológiájára, amely különösen a szociálpszichológiát mint az emberi viselkedés tényeit vizsgáló tudományt hirdette ideológiailag semlegesnek). Mára már rendkívül kiterjedt, megerősödött és stabilizálódott tudományként persze nem kell rejtegetnünk, hogy a pszichológiának is van emberképe. Ezen egyszerűen azt értem, hogy az egyedi kutatások nagyszámú adatából és esetlegességeiből kibontakozva és azokat mintegy rejtve motiválva határozott elképzelése van arról, hogy milyen is a maga összetettségében az emberi lény. Hasonló módon, a modern etológusok, például Csányi Vilmos (1999), ki merik mondani, hogy a klasszikus „dialmatosok” által oly sokat kárhoztatott – mert statikusnak tartott – „emberi természetről” szólnak. A pszichológia is bevallhatja, hogy kutatásait emberképek mozgatják és integrálják.

A többes számot, azt, hogy emberképekről beszélünk, az a régóta közismert tény indokolja, hogy modern történetében, az utóbbi másfél évszázad során a pszichológia jellegzetesen irányzatokra vagy iskolákra szabdalta (vagy talán iskolákban csillogó) tudományként jelenik meg, amelyben a történeti önreflexió egyik visszatérő kérdése, hogy ezek a megosztó mozzanatok elkerülhetetlenek-e, vagy éppenséggel megtaláljuk azt a kulcsmozzanatot, amelynek segítségével a modern pszichológia egységesé tehető. Az 1930-as évektől egészen a hetvenes évekig velünk élt az egységesítő, az unifikációs szemlélet utópiája. Már a neopozitivisták egységes tudományfelfogása is azt hirdette, hogy a viselkedéselvű pszichológia beilleszthető lesz egy egységes fizikalista természettudomány keretébe. A viselkedéselvű pszichológia maga pedig úgy gondolta, hogy egységesíteni képes az akkoriban Amerikában megjelent vagy oda átvándorolt európai irányzatokat. Az alaklélektan úgy illeszkedett volna a viselkedéses képbe, mint a viselkedést meghatározó érzéki mozzanatok bonyolult integrációs folyamatainak tanulmányozása, a pszichoanalízis pedig úgy, mint a tanuláselmélet egy különleges fejezete, amely a kora gyermekkori tapasztalatok jelentőségével, illetve az érzelmi és viselkedéses mozzanatok közötti egyensúlyozással foglalkozna (összefoglalást ad ezekről a Pléh Csaba és Győri Miklós által 2004-ben megjelentett szöveggyűjtemény).

* Vitaindító az MTA Mannheim Károly Asztaltársaság összejövételén, 2006. március 28-án. Ezúton is köszönöm Pataki Ferencnek és Somlai Péternek a meghívást.

Az egységesítő hit azonban új megfogalmazásokban velünk élt a kognitív forradalomtól, az 1960-as évektől kezdve is. Az a gondolatmenet irányította ezt a felfogást, hogy az emberi megismerés tágran értelmezett koncepciójában az egész lelki élet úgy tekinthető, mint a valóság sajátos modellálása, a viselkedést pedig ezek a belső modellek irányítják. Ilyen értelemben minden kérdés felfogható (az érzelmi vagy mozgatóerőkkel kapcsolatos pszichodinamikai kérdések is), értelmezhető lenne a kognitív paradigma keretében. A kognitív gondolkodásmód ilyen átfogó értelme az lenne, hogy az ember nem pusztán a fizikai és társas ingereknek kiszolgáltatott lény, hanem azokat szervezeti konstellációinak, belső modelljeinek megfelelően interpretálja, és a viselkedést ez az értelmezett környezet határozza meg.

Évtizedeken át magam is hittem ebben a meghaladó értelemben vett egységesítősi koncepcióban (PLÉH 2003b), tehát abban, hogy eljön egy olyan egységes pszichológia, amely közös fogalomkeretben kezeli, azonos mechanizmusokat is értelmezve az alkalmazott pszichológia problémáit – például a gyermeki fejlődés meghatározóit, vagy a pszichopatológiai folyamatokat –, az érzelmi és a motivációs életet, valamint a megismerést. Ez a közös keret, a modelláló emberkép felfogás, a kognitív pszichológia kerete lett volna.

Az utóbbi másfél évtizedben ezt az egységesítő felfogást számos kétely illette. Kételemek persze már korábban is voltak. Sigmund Koch (1959), aki az 1960-as években még az egységesítő felfogás egyik vezető képviselője volt, a nyolcvanas években már határozottan kiállt amellett, hogy többféle pszichológia van. Ezt az átmenetet jól mutatja magyarul is megjelent, még a hatvanas évek közepén született írása (KOCH 2004). Ezek a többféleséget elismerő felfogások azonban klasszikusan pesszimisták voltak. Önsajnálattal, lemondással és a pszichológia tudományosságának jellegét illető kérdőjelekkel fogadták el a többféle pszichológia létét. Az utóbbi másfél évtized újdonsága, hogy optimista keretekben fogalmazzuk meg azt, hogy többféle pszichológia lehetséges. Ennek egyik jellegzetes megjelenése Sternberg (2002) számos munkája. Az intelligencia szerkezete és az érzelmi élet empirikus kutatása terén az asztalra már igen sokat letett Stenberg, az utóbbi évtizedekben a pszichológiai elmélet végső kérdéseivel foglalkozik. Ennek a történeti elemzésnek kiinduló és visszatérő mozzanata nála az *unifikációs* elméletek megkérdőjelezése a pszichológia történetében. Stenberg felfogása szerint az egységes pszichológia hite helyett egy toleráns optimizmus világában kell élnünk. Ez a toleráns optimizmus abból indul ki, hogy a pszichológia, mint komplex, interdiszciplináris tudomány, egyszerre vizsgálja az ember többféle beágyazottságát. Tekinti az embert, mint viselkedő, mint mozgatóerők által irányított, és mint megismerő lényt. Mindezek a mozzanatok egyszerre tartoznak az emberi természethez, ezért hasonló módon, ahogyan a szakágak (iskolapszichológia, műszaki pszichológia, klinikai pszichológia stb.) a meghatározó folyamatok sokfélesége révén sokféle pszichológiát vizsgálnak, ugyanígy a mai elméleti pszichológiának is többféle emberképet kell feltételeznie. A pszichológiának nemcsak a terület, hanem az előtérbe állított oksági viszonyok és meghatározottságok révén is elkerülhetetlenül sokféle modellje van.

A pszichológia így felfogott, egymással versengő sokaságából nem a klasszikus, az iskolákhoz sorolható, hanem a kutatási témákhoz szorosan kapcsolódó nyílt vagy rejtett emberképi mozzanatokot szeretném előtérbe állítani. Három olyan kérdést emelek ki, amelyek világosan megmutatják, hogy a modern pszichológia a társadalom egésze és a többi tudományok számára is valóban jellegzetes elkötelezettségeket tartalmaz, illetve jellegzetes problémákat állít előtérbe.

A TERMÉSZETI EMBER

A XIX. század utolsó harmadától megjelenő modern pszichológiának vezető emberképe az, amely módszertanilag a természettudományok mintájára képzelettel a lélektan művelését, tartalmilag pedig az ember lelki jelenségeit természeti jelenségnek tartja. Természeti folyamatnak tartja egyik értelmezésében azt hangsúlyozva, hogy folytonosság van a testi, az idegrendszeri és a lelki folyamatok hármassága között, egyenesen azt hirdetve, hogy a lelki jelenségek azonosak valamely idegrendszeri izgalmi folyamattal, vagy legalábbis visszavezethetők arra. A másik irányból pedig Darwin örökségként azt hirdeti, hogy a lelki jelenségek eredetüket tekintve természetiek: a testi tulajdonságokhoz hasonlóan sokmillió éves evolúciós folyamat eredményeként bontakoztak ki és azért stabilizálódtak, mert valamilyen adaptív, alkalmazkodási hasznuk van. Százhusz éve vitatják a filozófusok – gondoljuk csak Husserlre (1910) – és a más elkötelezettségű pszichológusok – a századfordulón például Spranger (1927) vagy a pszichoanalitikusok egy része, a kulturális pszichológia –, hogy helytálló-e ez a hol rejtett, hol nyíltan kimondott redukcionizmus. (A kulturális pszichológia ilyen összefoglalására lásd COLE 2005.) Az utóbbi két évtized újdonsága nem maga az a tény, hogy felmerül a lelki jelenségek neurobiológiai lehorgonyzásának vagy redukciójának, illetve evolúciós visszavezetésének programja, hanem egyrészt az, hogy ezeket a visszavezetéseket megpróbáljuk összekapcsolni egymással, evolúció-élmény-kultúra-idegrendszer négyesében gondolkozunk (PLÉH 2003a), s ezzel megpróbáljuk meghaladni a másfél századdal ezelőtti természeti emberképek ismétlődően kritizálható, naiv szemléletét.

Eközben az izgalmas újdonság nem pusztán például az agyi képzőanyag rendszerek és eljárások révén lehetővé vált álom, hogy a kísérletező által manipulált ingerhelyzetek közepette vizsgáljunk konkrét lelki jelenségeket és működésében a sértetlen idegrendszert, amikor például a kísérleti személy egy verset mond fel, vagy egy riasztó hírről értesül, egy kedves, vagy egy morcos arcot lát. A gazdagon alkalmazott idegtudományi módszerek révén előálló komplex folyamat itt az igazán érdekes, s nem csupán az egyedi technológiai eredmény. Tizenöt évvel ezelőtt még az volt a nagy újdonság, hogy szavak észlelése során például a pozitron emissziós tomográfiai eljárás (PET) segítségével kimutattuk, hogy valóban a neuropszichológiából ismert aktiváció figyelhető meg, például és főként a halántéklebény Wernicke területén. Külön érdekessége volt ennek, hogy ezeket a kutatásokat az a Michael Posner (POSNER-RAICHLÉ 1994) kezdte el, aki évtizedeken keresztül a pusztán kognitív pszichológiai megközelítés vezető képviselője volt. Ő volt annak a „kivonásos szemléletnek” a felújítója (POSNER 1975), amely az egyre bonyolultabb feladatok közben mutatott reakció időmintázatokból következtetett a személy által végrehajtott mentális átalakítások természetére. Ugyanez a Posner vált az 1990-es években az új „mentális röntgenezés” legkiemelkedőbb úttörőjévé, aki azt kezdte hirdetni, hogy az új, nagyérzékenységű és főként jó térbeli felbontású, az ép személyekre alkalmazható neurobiológiai módszerekkel ténylegesen lokalizálni lehet az egykor feltételezett pusztán kognitív modelleket.

Két évtized során a képzőanyag eljárások révén ma már minden adott rész kérdésben, például a szófelismerésben, évente sok száz közlemény jelenik meg, amelyek mind egy picit árnyalják a képet. Hogyha egyetlen agytérképre vetítenénk rá az összes talált eredményt, akkor szinte az derülne ki, hogy bizonyos területek kivételével, a szófelismerés során szinte az egész agykéreg aktiválódik. Nem ambícióm most,

hogy ezt a sokszor zűrzavarosnak tűnő képet tisztázzam. Számunkra most az az érdekes, hogy az adatok nagy komplexitása révén, amikor sok ezer adat áll rendelkezésre, amelyek részben ellent is mondanak egymásnak, akkor észre kell vennünk, hogy egy egyszerűnek és egy helyre lokalizálhatónak tekintett folyamatnál, mint a szöfelismerés esetében is, bonyolult funkcionális modellre van szükségünk, amely sokszoros determinációt hirdet, és soklépéses feldolgozásokat igényel. Más szóval a költséges neurobiológiai módszerek önmagukban nem adnak választ a mentális folyamatok idegrendszeri szerveződésének kérdésére. A válaszhoz valódi komplex feltétel-variáló pszichológiai kísérletekre és komplex kérdésekre van szükség. Az új technológia tulajdonképpen a redukcionizmus kérdésének kifinomultabb felvetését kényszeríti ki a pszichológustól.

A technológia tehát az első lelkesedések múltával átgondoltabb modellalkotásra kötelez. Kérdés azonban, hogy a természeti emberkép világában valóban vannak-e újdonságok a XIX. század végi felfogásokhoz képest. Úgy érzem, vannak, s ezek java-részt a XIX. század végén kialakult kétféle elképzelés, a neurobiológiai és az evolúciós biológiai redukció összekapcsolásából fakadnak. Különös és sajátos módon, ezek az összekapcsolások a legizgalmasabban ott jelennek meg, ahol egy harmadik pólust is bekapcsolnak: az elemi szocialitást. A magyar nyelv igen szerencsés, amikor a *societal* kifejezés két megfelelőjét használja, mind a köznyelvben, mind a szakirodalomban. Számunkra nem jelent nehézséget a *társas* és *társadalmi* megközelítés megkülönböztetése, míg az angol és francia terminológiában ez igen körülményes (gondoljunk csak a *societal* kifejezés karrierjére az utóbbi két évtizedben). Amikor biológiai természetű magyarázatokat keresünk, ezeket nem a társadalmi, hanem a társas folyamatokra keressük. Maga ez a megkülönböztetés újdonság a XIX. század végi szociáldarwinista koncepciókhoz képest, amelyek túl könnyedén jutottak el az egyéntől a társadalomhoz. Mi az egyéntől közvetlenül csupán a társas közeget jutunk el.

A hármas összekapcsolás kitüntetett terepe a szocialitás biológiájának elemzése. Ilyenkor tulajdonképpen az történik, hogy Vigotszkij (1971) kulturális pszichológiai hagyományát mintegy behelyezzük az agyba, amint azt már a nagy orosz gondolkodó követői a század harmincas éveiben is megtették, gondoljunk csak Lurija (1975; 1987) munkásságára a kulturális eredetű agykérgi funkcionális szervekről. Mai értelmzésünkben, míg az ember ember mivoltát különleges biológiai adaptációk biztosították, ezek kultúra, s majd társadalomépítő adaptációk, de eredetileg az elemi szocialitás körülményeit hozták létre (TOMASELLO 2002; TOMASELLO ET AL 2005). Ennek az elemi szocialitásnak pedig közvetlenül megtalálható a neurobiológiája. Egy kulcspéldán szeretném ezt illusztrálni.

A XIX. század vége óta hangsúlyozzák az én és az öntudat társas keletkezésének modelljei, James Baldwin (1894) vagy Georg Herbert Mead (1973), vagy a francia közegben Henry Wallon (1971) munkásságától kezdve, hogy a társasság a társas interakciókból fakadó külső burok az ember személyiségén. Ezt sokan, például az említett francia Wallon is kiegészítik egy belső modellel, amelyet legerőteljesebben Ernst Mach (1927) fogalmazott meg a XIX. század végén: az én vonatkoztatási kerete a saját testvázlat. A gyermeki fejlődés vizsgálatában és a patológiában, különösen a neurológiában mindig előtérben állt egy olyan felfogás a századforduló óta, amely a testvázlatnak és az elemi szocialitásnak valamiféle érintkezési pontját vagy kapcsolatát kereste. Az utóbbi tíz év neurobiológiai kutatásai azonban meglepő módon képesek lehorgonyozni ezt a kissé spekulatív, evolúciós és fejlődési felfogást, s összekapcsolják a társas-

sággal. Rizzolatti és mások kutatásai a tükrö-neuronokról kimutatták, hogy a majmok idegrendszerében vannak olyan jellegzetes sejtcsoportok, amelyek egyaránt reagálnak akkor, amikor az állat saját maga valamilyen szándékos cselekvést végez, s akkor, amikor egy másik állatnál vizuálisan feldolgozza, látja a megfelelő mozdulatot. A saját mozdulat és a látott fajtárshoz rendezett másik mozdulat egy közös képbe kerülnek itt, konvergens idegrendszeri területek izgalma kapcsolódik hozzájuk. (Összefoglalásukra lásd RIZZOLATTI–CRAIGHERO 2004; MARTON 2001; 2003; újabb kísérletekre pedig NELISSEN ET AL 2005). Számos klasszikus kutatás, például a magyar szakirodalomban Marton Magda munkái (1970) már rámutattak viselkedéses alapon arra, hogy a saját testkép finomodásának milyen kitüntetett jelentősége kellett legyen az emberré válásban. A tükrö-neuronok felfedezése – nevüket onnan kapták, hogy a saját mozgás és a másik mozgása számára tükröt képez a mindkettőre reagáló kérgi sejtcsoport – azt eredményezi, hogy ez a spekulatív vonulat, amely az emberi éntudat és az elemi szocialitás összekapcsolására törekedett, közvetlen neurobiológiai alapot kap. Az empátia és hasonló, meglehetősen körvonalazatlan, de sokat ígérő fogalmak a pszichológiában, amelyek eredendően utánmozgást és ennek megfelelő utánérzést feltételeznek, itt közvetlen lehorgonyzást kapnak. Ezt az értelmezést mutatja be maga Rizzolatti is (GALLESE–KEYSERS–RIZZOLATTI 2004, valamint a klasszikus anyagot és a mai idegtudományt ötvözve MARTON 2001; 2003).

Ilyenkor tehát olyan remények jelennek meg a kutatásban, hogy nem pusztán fogalmilag jön létre új integráció a modern természeti emberképben a háromféle hagyomány, a kulturális, a neurobiológiai és az evolúciós emberkép között, hanem ennek közvetlen evolúciós eredetű és ugyanakkor neurobiológiai lehorgonyzását is megkapjuk. Vagyis reménykedünk, hogy ha konceptuálisan nem is, de tényszerűen valóban van új a nap alatt azon a téren, hogy az elemi szocialitást összekapcsoljuk az evolúcióval és a neurobiológiával.

AZ EMBERI FEJLŐDÉS MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI

Természetesen régi probléma, s visszavezethető legalább Arisztotelész és Platon szembeállítására és az újkori racionalista-empirista vitákra is, hogy milyen viszony van a genetikai mozzanatok és a környezeti interakciók között az emberi fejlődés meghatározásában. Ez a klasszikus természet versus nevelés dilemma éppen a mai természettudomány fejlődése következtében a korábbinál sokkal komplexebbé vált. Már az 1910-es évektől megjelent William Stern munkájában, korai megjelenésben már gyermeknyelvi kutatásaiban is (STERN–STERN 1907) az a konvergencia-elmélet, amely szerint az öröklés és a környezet nem egyszerűen kölcsönhatásban van, hanem konvergens módon határozza meg a fejlődést. Ez a konvergencia Stern számára azt jelentette, hogy kell valami közös, mintegy összegző területet találni – ez volt számára a személyiség fogalma –, ahol a környezeti és genetikai összetevők egymással interakcióba lépnek. A szó legtágabb intellektuális értelmében Stern modern követőinek tekinthetők azok az elméleti fejlődés-interpretációk, mint például Oyama (2000) munkái, amelyek szintén azt emelik ki, hogy félrevezető maga az öröklés és a környezet mint meghatározó tényezők különválasztása. Vannak azonban olyan értelmezések is, amelyek nem pusztán teoretikus újdonságot vagy felújítást, hanem éppen a genetikából kiinduló komplexebb képet hangsúlyoznak. Tézisszerűen fel lehet sorolni, hogy melyek azok a

tényezők, amelyek révén a modern genetika eredményei az egész szervezet, és ezen belül a mentális rendszer fejlődésének komplex felfogását állítják előtérbe.

a) *A genom korlátai.* A mai genetikának a pszichológiát is érintő fontos felismerése, hogy az emberi genom sokkal korlátozottabb, mint azt korábban gondoltuk, kevesebb mint harmincezer génnel számolhatunk a fejlődés meghatározásában. Ez nagyon nehezen vetíthető le azokra a felfogásokra, amelyek számos egyedi viselkedéses vonást, például olyan nyelvi tényezőket, mint mondjuk az érzékenység a nyelvtani egyeztetésre, bizonyos ízek iránti preferencia stb., mind genetikai meghatározottságúnak tartanak. Szakítanunk kell a viselkedésgenetikában és a pszichológiai folyamatok genetikai értelmezésében is az egy az egyben való megfeleltetés eszményével, ahol minden viselkedési fenotípusnak egy egyedi gén felelt volna meg. A legtöbb viselkedési mozzanat genetikai értelemben poligénes meghatározottságúvá válik.

b) *A szabályozó gének előtérbe állítása.* Testi tulajdonságok esetében is számos igen részletesen kidolgozott és bizonyított genetikai modell létezik arra nézve, hogy a gének sajátos időzítő, szabályozó genetikai rendszerek hatálya alatt fejtik ki hatásukat. Azt, hogy például egy állat szőrzete vagy bőrfelülete, vagy egyáltalán testfelülete milyen szelvényezettségű és csíkozottságú lesz, nem a szelvényezettségért felelős külön gének, hanem bizonyos sejt szaporodási folyamatokat irányító időzítő, szabályozó gének befolyásolják. Ezek a szabályozó gének rendkívül jelentősek az idegrendszer fejlődésében és következésképpen az emberi fejlődésben oly fontos szerepet játszó kritikus periódusok meghatározásában.

c) *A nyitott rendszer genetikája.* Az emberre leginkább jellemző mentális folyamatok, például a nyelv, nyilvánvalóan nyitott rendszerek abban az értelemben, hogy az egyéni élet során történő beállítást feltételeznek, de ugyanez érvényes az arcpreferencia rendszerre és így tovább. Olyan genetikai modelleket kell tehát keresnünk a fejlődés meghatározóinak vizsgálatában, ahol magában a genetikai modellben mintegy elvárásaként benne van a környezeti interakciók világa, amelynek megfelelően stabilizálódik például már az első év során az anyanyelv hangrendszere egy sokkal nagyobb repertoárból és így tovább.

d) *Szelekciós és instrukciós modellek.* Ennek a nyitott rendszerű genetikai szabályozásról szóló gondolatnak a sajátos megnyilvánulása a mentális és idegrendszeri folyamatok genetikai meghatározottságában a szelekciós modellek előtérbe helyezése. Olyan szelekciós modelleké azonban, amelyek egy mozgó embert feltételeznek, miként azt először Edelman (1987) és Changeux (2000) az 1970-es években kifejítették. A szelekció nem egyszerűen az evolúció terméke, hanem az idegrendszeri hálózatok bizonyos kritikus periódusaiban az egyéni élet során végbemenő folyamat. A hagyományos tanulás és fejlődés elképzelés instrukciós szemlélete úgy gondolja, hogy minden kulturális mozzanat, minden sajátos emberi mozzanat egyszerűen környezeti utasításokból származik. A szelekciós felfogás szerint viszont a kultúráképző emberi idegrendszer mintegy variációkat hoz maga létre, amelyek ugyanakkor elvárják a környezettel meglévő interakciót. A környezeti interakció, amit hagyományosan tanításnak nevezünk, valójában itt mint sajátos szelekciós ágens működne. Ennek különleges modelljei is kialakulnak például Tomasello (2002; TOMASELLO ET AL 2005) felfogása vagy Ger-

gely György és Csibra Gergely modellje a pedagógiai hozzáállásról (GERGELY 2002; GERGELY–CSIBRA 2005; CSIBRA–GERGELY 2005), amelyek a tanító kultúra mint figyelem-irányító rendszer tanulásszerkezetet is meghatározó jelentőségét emelik ki.

A KULTÚRA KÜLÖNLEGESSÉGE

Az alternatív pszichológiai emberképek egyik legrégebbike szintén a XIX. század második feléből származik és eredetileg Dilthey (új kiadás 2004) nevéhez fűződött. Ez a felfogás az ember lelki jelenségeinek szervező mozzanatát nem az idegrendszer működésmódjában, nem is sajátos emberspecifikus idegrendszeri struktúrában, de nem is a törzsejlődésnek az embert alakító szorító erőiben látja. Ezzel szemben magát az individuumot az őt körülvevő kultúra termékének tartja. Az ember mentális folyamatainak értelemszerű, legfontosabb mintázatot adó szervező elve a kultúrából származik. Míg a természeti felfogások centripetálisak, ez centrifugális. Kívülről befelé irányuló nyomások, megszorítások következményeinek tartja az egyén mentális szerveződését. A mai pszichológiában számos módon kerül ellentmondásba ez a felfogás a természeti emberképpel. Ha pedig nem is kerül vele ellentmondásba, de mint rivális alternatív emberkép fogalmazza meg kihívó gondolatait a természeti felfogással szemben. Az egyik ilyen a *relativizmus* sokat vitatott kérdése. A kulturális pszichológia régi hagyománya, valójában már Humboldtra visszavezethető tradíció, amely az emberi élménymódok sokféleségét a kultúrák sokféleségével kapcsolja össze, s valamilyen hol cirkuláris, hol egyirányú oksági viszonyt is feltételez a kettő között. Hol azt hirdeti, hogy a mentalitások különbségei határozzák meg a kultúrák különbségeit, majd a kultúrák eltérései mintegy önfenntartó módon fenntartják a kultúrák különbségeit, hol pedig azt mondja, hogy a kultúra mint egy külső esetlegesség szabja meg a mentalitások eltéréseit (COLE 2005). Jó néhány kérdésben, például a térészlelés és a tér-nyelv kapcsolatának viszonyában nagyon is konkrét módon vitatkoznak a természetelvű pszichológusok a kultúraelvűekkel. Vajon egyféleképpen tud-e szerveződni a tér tagolódása és ez határozza-e meg a térről alkotott nyelvet, vagy pedig alapvetően és radikálisan eltérőek lehetnek az én-központú és az égtáj-központú orientációs sémák attól függően, hogy milyen tárgyi környezetben él egy kultúra és ennek megfelelően milyen nyelvi felfogást alakít ki. Számos közbülső, kompromisszumos megoldás is kialakult, amely azt hirdeti, hogy a kultúrák eltérései nem határozzák meg a pszichológiai folyamatoknak az elemi természeti szerveződését, de a figyelem irányítása és egyéb folyamatok mintegy beállító rendszerek révén igenis meghatározhatják a mentalitások eltéréseit.

Ezen a vitán belül különösen nagy hangsúlyt kapott az a felfogás, amelyet Jerome Bruner hirdet, és amely nem kultúrák közötti alternatívákat, hanem tudományos alternatívákat fogalmaz meg és feleltet meg egyetemes emberi alternatív gondolkodásmódnak. Bruner (2004) felfogása szerint már kisgyermekkortól kezdve kétféle hozzáállással közelíthetünk a természeti és emberi jelenségekhez. Az egyik egyedi eseményeket próbál szándékok és cselekvők keretében értelmezni. Ez lenne a *narratív*, értelmező hozzáállás, amely akár a természeti jelenségeket is (gondoljunk a teremtésmítoszokra) mint elbeszéléseket értelmezi. Minden folyamatot úgy tekint, mint intencionális ágens valamilyen célra törekvő, cselekvő célrendszerei és lépései közötti összhang vagy ellentmondás világát. A másik, az *elméleti* hozzáállás azonban személytelen erők ter-

mékének tartja mind a természeti, mind az emberi folyamatokat. Bruner relativizmusának különlegessége az, hogy szerinte mindkét hozzáállás minden kultúrára jellemző és valójában mi emberek állandóan – úgy is mint köznapi emberek, úgy is mint kutatók – e kétféle hozzáállás között ingadozunk. Megengedő relativizmus ez, amely azt mondja, hogy a pszichológiát oly mértékig feszítő kultúra *versus* természet szembeállítás tulajdonképpen megfeleltethető két elidegeníthetetlen és megszüntethetetlen emberi hozzáállásnak, a narratívának és a teoretikusnak.

A narratív hozzáállás egyik különleges mozzanata, hogy Daniel Dennett (1998) és mások, például Paul Ricoeur (1999; CHANGEUX–RICOEUR 2002) elméletében is, az elbeszélés az én megteremtéséről egy sajátos emberi jelentésteremtő, konstrukcionista felfogásának lesz a kiindulópontja.

A kultúrakutatás új mozzanata azonban az is, hogy az új tudáshordozók, az internet és a hálózat jellegű virtuális rendszerek megjelenésével egy olyan provokatív társadalomtudományi szemlélet is kialakult, amely a természeti metaforákat állítja középpontjába az emberi gondolati kohézió megteremtéséről. Ennek leghíresebb példája Dawkins mém-elmélete, de ilyen Dan Sperber (2001) fertőzéselmélete is. A két elmélet lényegében azt akarja hangsúlyozni, hogy nemcsak a hagyományos társadalomtudományi modellekre, hanem természeti modellekre is szükség van annak vizsgálatakor, hogy hogyan terjednek és hogyan stabilizálódnak gondolat- vagy hiedelemrendszerek az emberi társadalomban. Az, amit a hagyományos folklór tanulmányoz ebben az emelkedettebb hálózati és információterjedési felfogásban, mint egy átfogó elméleti probléma jelenik meg. Az egyéni interakciók világából kiemelkedve természeti analógiákat vagy mechanizmusokat lehet találni arra, hogy általában hogyan megy végbe a gondolati integráció.

Ennek a kihívásnak különleges oldala az, amikor a természettudósok felfedezik, hogy az emberi kapcsolati hálózatokat úgy is tanulmányozni lehet, hogy nem nyúlunk a hagyományos társadalomtudományok módszereihez. Nem vagyunk kíváncsiak arra, hogy ki miért beszél valakivel, ki mennyire szeret valakit vallomása szerint, pusztán annak révén állítunk fel hálózati kapcsolatelméleteket, hogy megnézzük, milyen módon oszlanak meg a kapcsolatteremtő költségek az elemző felhasználása szerint. Barabási Albert László (2003), Kertész János és Vicsek Tamás (2006), vagy a filozófus Nyíri Kristóf (1995) munkáiban ez Magyarországon is jelentősen előtérbe került. Az információ-megosztó és kapcsolatteremtő optimális hálózatoknak ebben a vonatkozásban az emberi hálózat csupán egy esete. Gondoljunk csak Csermely Péter (2005) munkáira, hogy belássuk: itt nem csupán emberi hálózatokról, hanem akár fehérje szintetizáló folyamatokról is szó lehet. Az, amit a hagyományos szociálpszichológia ötven évvel ezelőtt például véleményirányító elméletnek nevezett és feltételezte, hogy a valóságos társas csoportokban, mondjuk egy faluközösségben, a nézetek terjedésének vannak kitüntetett személyei és ezáltal egy kétlépcsős kommunikációs terjedési modellt dolgozott ki, az ma pusztán az internetes vagy telefonálási hálózatok költségsszokásainak elemzéséből elvezet az átkapcsoló állomások (*hub*) kitüntetett jelentőségének elemzéséhez. Ebben a vonatkozásban a véleményirányító személy csak egy különleges esete lesz a sajátosan optimalizált hálózatszerveződés általános problémájának.

A kihívás itt valójában az, hogy ezek az új modellek és új kutatások azt mutatják meg, hogy a társadalomtudományok költséges adatképzési módszereit újra kell értékelni. Vajon mi többet tudunk meg szociometriai kérdőívekből például az emberi hálózatok általános szabályszerűségeiről, mint a Barabási-féle puszta hálózatelemzésből? A kul-

túraelmélet szempontjából a kihívó mozzanat pedig az, hogy mindezek a kutatások felvetik annak a lehetőségét is, hogy az emberi kultúra, mint sajátos szerveződési mód, nem is annyira sajátos, csak az egyik optimalizációs megoldása bármilyen összehangolandó nagy rendszernek, ahol persze a számunkra dédelgetett különbség az, hogy nálunk az összehangolás a vélemények összehangolásán keresztül zajlik.

OKSÁGI VERSUS HERMENEUTIKAI HOZZÁÁLLÁS

A mai pszichológia alternatív emberképeiben is állandóan felmerül az a végső kérdés, hogy vajon oksági tudomány-e a pszichológia, vagy ahogyan Dilthey és követői gondolták, pusztán jelentésvizonyok értelmezése. A bevezetőm elején hangsúlyozott tolráns sokarcúság keretében ma ezt sokkal kevésbé látjuk vad vitának, mint akár harminc évvel ezelőtt is. Azt látjuk, hogy például a narratív *versus* teoretikus hozzáállás feltételezésével megengedhető egy olyan értelmezés, amely szerint itt nem ellentmondásról van szó, hanem arról, hogy az emberi elme működésmódját tekintve kétféle „gépezet” – hogy szabadjon ezt a kognitív zsargont használnom. Az emberi elme gondolkodásmódja egyszerre okság-tulajdonító és értelmezés-tulajdonító gépezet. Mindenképpen koherenciát próbál keresni a világban, és amikor emberszerű vagy emberszerűen kezelhető eseményekkel találkozik, akkor megpróbál szándékalapú koherenciát teremteni. Az intencionális hozzáállás, mint egy különleges emberi mód egy sajátos természeti szerveződésként jelenik meg. Az, amit hermeneutikának tartunk, nem kiemel a természetből, hanem a hidat alkotja a kultúra és emberi biológiai természet között. Mi úgy vagyunk jelentésértelmező lények, hogy a természet teszi ezt lehetővé.

IRODALOM

- BALDWIN, James Mark 1894. *Mental Development in the Child and the Race. Methods and Processes*. New York: Macmillan.
- BARABÁSI Albert László 2003. *Behálózva*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- BRUNER, Jerome 2004. *Az oktatás kultúrája*. Budapest: Gondolat.
- CHANGEUX, Jean-Pierre 2000. *Agyunk által világosan: A neuronális ember*. Budapest: Typotex.
- CHANGEUX, Jean-Pierre–RICOEUR, Paul 2001. *A természet és a szabályok*. Budapest: Osiris.
- COLE, Michael 2005. *Kulturális pszichológia. Egy letűnt majd újraéledő tudományág*. Budapest: Gondolat.
- CSÁNYI Vilmos 1999. *Az emberi természet*. Budapest: Vince Kiadó.
- CSERMELY Péter 2005. *A rejtett hálózatok ereje*. Budapest: Vince Kiadó.
- CSIBRA, Gergely–GERGELY, György 2005. Social learning and social cognition: The case of pedagogy. In M. H. Johnson & Y. Munakata (eds.): *Progress of Change in Brain and Cognitive Development. Attention and Performance XXI*. Oxford: Oxford University Press.
- DAWKINS, Richard 2005. *Az önző gén*. 2. kiadás, Budapest: Kossuth.
- DENNETT, Daniel 1998. *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest: Osiris.
- DILTHEY, Wilhelm 2004. *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat.
- EDELMAN, Gerald Maurice. 1987. *Neural Darwinism: The theory of neural group selection*. New York: Basic Books.
- GALLESE, Vittorio–KEYSERS, Christian–RIZZOLATTI, Giacomo 2004. A unifying view of the basis of social cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 8, 397-403.
- GERGELY György 2002. Az intencionális cselekvések értelmezése és utánzása csecsemőkorban. In Czigler, I.–Halász, L.–Marton L. M. (szerk.): *Az általánostól a különösig*. Budapest: Gondolat.
- GERGELY, György–CSIBRA, Gergely 2005. Sylvia's recipe: Human culture, imitation, and pedagogy. In S. Levenson & N. Enfield (eds.): *Roots of Human Sociality: Culture, Cognition, and Human Interaction*. Oxford: Berg Publishers.
- HUSSERL, Edmund 1910/1992. *A filozófia mint szigorú tudomány*. Budapest: Kossuth.
- KERTÉSZ János–VICSEK Tamás 2006. Komplex hálózatok a természetben és a társadalomban. *Magyar Tudomány*, 167, 558–564.

- KOCH, Sigmund 1959. *Psychology: A study of a science*. New York: McGraw Hill.
- KOCH, Sigmund 2004. A pszichológia és az egységes tudomány új koncepciói. In Pléh–Györi: *Szöveggyűjtemény a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest: Osiris. 932–960.
- LURIJA, Alekszandr Romanovics 1975. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- LURIJA, Alekszandr Romanovics 1987. *Utam a lélekekhez*. Budapest: Gondolat.
- MACH, Ernst 1921. *Az érzetek elemzése*. Budapest: Franklin Kiadó.
- MARTON Magda 1970. Tanulás, vizuális-podzturális testmodell és a tudat kialakulása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 27, 182–199.
- MARTON Magda 2001. Társas ingereket kódoló idegi rendszer. Szimuláció az idegsejtek szintjén. *Pszichológia*, 21, 3–16.
- MARTON Magda 2003. A viselkedés megértést és utánzását megalapozó idegrendszeri szimuláció. *Pszichológia*, 23, 195–227.
- MEAD, George Herbert 1973. *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- NELISSEN, Koen–LUPPINO, Giuseppe–VANDUFFEL, Wim–RIZZOLATTI, Giacomo–ORBAN, Guy 2005. Observing Others: Multiple Action Representation in the Frontal Lobe. *Science*. 310 (5746), 332–336.
- NYÍRI Kristóf 1995. Hálózati és tudásegész. In Weber Katalin (szerk.): *A századvég szellemi körképe*. Pécs: Jelenkor.
- OYAMA, Susan 2000. *The ontogeny of information*. 2. kiadás. Durnham, NC.: Duke University Press.
- PLÉH Csaba 2003a. *A természet és lélek*. Budapest: Osiris.
- PLÉH Csaba 2003b. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest: Typotex.
- PLÉH Csaba–GYÖRI Miklós 2004. *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest: Osiris.
- POSNER, Michael I. 1975. Absztrakció és a felismerés folyamata. In: Marton Magda (szerk.): *A tanulás szerepe az emberi észlelésben*. Budapest: Gondolat. 239–276.
- POSNER, Michael I.–RAICHEL, Marcus E. 1994. *Images of mind*. New York: Scientific American Library.
- RICOEUR, Paul 1999. *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- RIZZOLATTI, Giacomo–CRAIGHERO, Laila 2004. The Mirror-Neuron System. *Annual Review of Neuroscience*. 27, 169–192.
- SPERBER, Dan 2001. *A kultúra magyarázata*. Budapest: Osiris.
- SPRANGER, Eduard 1927. *Az ifjúkor lélektana*. Mezőtúr.
- STERN, William Louis–STERN, C. 1907. *Die Kindersparche*. Jena: Fischer.
- STERNBERG, Robert (ed) 2002. *Unity in psychology: Possibility or pipedream?* Washington, D.C.: American Psychological Association.
- TOMASELLO, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- TOMASELLO, Michael–CARPENTER, Malinda–CALL, Josep–BEHNE, Tanya–MOLL, Henrike 2005. Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition. *Behavioral and Brain Sciences*, 28, 675–735.
- VIGOTSKIJ, Lev Szemjonovics 1971. *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Budapest: Gondolat.
- WALLON, Henri 1971. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.